

מאמר מקורי

טוהר וסכנה: חדשותיות, מסגור משברי תדמית ותחקיר הצלילות בקישון

אורן מאירס ואסף רוזן*

תקציר

המאמר¹ בוחן את הסיקור העיתונאי של המשבר הציבורי שהתפתח בעקבות תחקיר "ידיעות אחרונות" על אודות הצלילות של לוחמי חיל הים בנחל הקישון המזוהם. סיקור משבר הצלילות בקישון נבחן באמצעות שני צירי מחקר משלימים: הציר האחד בוחן את הבניית הערך החדשותי של המשבר בהשוואה להבניית הערך החדשותי של שתי פרשיות בעלות מאפיינים דומים, תוך כדי התייחסות לפרשנויותיהם של גורמים רלוונטיים למשברים אלה; הציר האחר בוחן ומנתח את המסגורים המרכזיים שבאמצעותם סוקר משבר הצלילות בקישון. בסיכום המאמר נידונות התובנות העולות מן המחקר ביחס לקשר שבין ערכיות חדשותית לבין מסגור.

מבוא

ב-26 במאי 2000 פרסם מוסף "7 ימים" של "ידיעות אחרונות" תחקיר מאת צדוק יחזקאלי וענת טל-שיר, ובו דווח כי צוללני שייטת 13 (הקומנדו הימי) והילת"ם (יחידה למשימות תת-מימיות) של חיל הים, שהתאמנו בצלילה בנחל הקישון

* ד"ר אורן מאירס (omeyers@com.haifa.ac.il) הוא מרצה בכיר בחוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה. אסף רוזן (asafrozen@yahoo.com) הוא מוסמך החוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה.

במשך עשרות שנים, מימי הקמת המדינה ובעיקר מאמצע שנות השישים, נחשפו לחומרים מסרטינים שמוזימים לנחל מפעלי תעשייה באזור. בכתבה ציין שמימי הקישור, הנחל המזוהם בישראל, מכילים ריכוזים קטלניים של חומרים מסרטינים; עוד ציין שעשרות צוללנים לקו בסרטן וש"מומחים שברקו את הנתונים מצביעים על קשר סיבתי בין הצלילות לסרטן". בעקבות ההד הציבורי שעורר התחקיר החליט צה"ל לפתוח בחקירה פנימית. הלוחמים שהיו מעורבים במאבק להכרה בפגיעותיהם לא בטחו בחקירת הצבא את עצמו ופנו לבג"ץ בתיביעה להוציא את החקירה מאחריות צה"ל. ואכן, כשבוע לאחר הגשת העתירה הורה ראש הממשלה דאז אהוד ברק לרמטכ"ל דאז שאול מופז למנות ועדת חקירה בראשותו של נשיא בית המשפט העליון בדימוס השופט מאיר שמגר. מטרת הוועדה הייתה לבחון את הקשר בין הצלילות בקישור לבין התחלואה בסרטן, וכתב המינוי שלה הסמין אותה לחקור אם מימי הקישור הכילו או מכילים חומרים מסכני בריאות, מהם הסיכונים הבריאותיים למי ששהה במים, ואם ייתכן קשר סיבתי בין מצב המים לבין התחלואה בסרטן. מלבד שמגר מונו כחברים בוועדה גם ד"ר גדי רנט, מומחה להיבטים הבריאותיים של זיהום סביבתי, ופרופ' מאיר וילצ'ק, מומחה להמטולוגיה במכון ויצמן למדע.

מסקנתיה של הוועדה, שפורסמו באפריל 2003, נחלקו בין דעת הרוב – רנט ווילצ'ק – ובין דעת המיעוט של שמגר. הראשונים טענו כי בבריכות המדגמיות שערך משרד הביטחון לא הוכח קשר סטטיסטי מובהק בין הצלילות לקישור לבין שכיחות התחלואה בקרב הצוללים. לעומתם קבע השופט שמגר כי הוכח קיומו של קשר סיבתי בין הצלילות והאימונים במי הקישור לבין שכיחות המחלה בקרב הלוחמים. ארבעה ימים לאחר פיסוס הרוח הסופי הכריז שר הביטחון כי הוא מכיר בלוחמי השייטת שצללו בקישור וחלו בסרטן ככ"ל צה"ל. למרות קביעת המדענים הביקורת הציבורית הקשה איימה לגרום לצה"ל נזק תדמיתי קשה ואליצה אותו לנקוט פעולות לשמירה ולשיקום של תדמיתו.

חקר "שיקום תדמיתי" הנו תת-תחום בחקר המשברים התקשורתיים וחקר יחסי ציבור. בנוייט (Benoit, 1995) הגדיר את שיקום התדמית כפעולות של יחידים או של קבוצות המבקשים לשקם את המוניטין שלהם לאחר שביצעו לכאורה מעשה עוול. רבים מן המחקרים בתחום המשברים הארגוניים ומשברי התדמית מתמקדים בניסיון להסיק מסקנות אופרטיביות אשר יאפשרו לארגונים המבוקרים להתמודד בצורה טובה יותר עם משברים מעין אלו (Fearn-Banks, 2011).

בשונה מכך מאמר זה מבקש להתייחס לפעולות שנוקט הארגון המבוקר כפרמטר אחד בלבד מפרמטרים רבים בניתוח הדינמיקה של התפתחות משברי תדמית. בשונה ממוכתבת המחקרים בתחום, מושא המחקר העיקרי של המאמר אינו תגובת הארגון המותקף, אלא הסיקור העיתונאי של המשבר והאופן שבו

התרבות העיתונאית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בעבודתם של עיתונאים, מעצבת את סיקור המשבר. מטרת מחקר זה היא אפוא לענות על השאלות הבאות: מועד כלי התקשורת דיווחו על המשבר כפי שדיווחו? כיצד מעצבים גורמי הערכיות החדשותית את סיקור האירוע? מהן מסגרות הדיווח שלהן זכה סיפור המשבר התדמיתי בתקשורת? כיצד התהליכים הללו קשורים זה בזה? ומה מקומן של התרבות ושל החברה בעיצוב תהליכים אלה?

המאמר מציג בתחילה את התשתית המושגית של המחקר המתמקדת במשברי תדמית, בערכיות חדשותית, במסגור וכיחסי חברה-צבא-תקשורת. בהמשך המאמר נבחן סיקור משבר הצלילות בקישור באמצעות שני צירי מחקר משלמים: ציר המחקר האחד בוחן את הבניית הערך החדשותי של המשבר בהשוואה להבניית הערך החדשותי של שתי פרשיות בעלות מאפיינים דומים; הציר האחר בוחן ומנתח את המסגורים המרכזיים שבאמצעותם סוקר משבר הצלילות בקישור. בסיכום המאמר נידונות התובנות העולות מן המחקר ביחס לקשר שבין ערכיות החדשותית לבין מסגור.

תשתיות מושגיות

ספנס (Spence, 1974) מגדיר "תדמית ארגונית" כרושם שיוצר ארגון בתודעת הכאים עמו במוגע כדי למקסם את הסטטוס שלו. "ניהול תדמית" מעוצב תוך כדי התאמת המסרים המועברים מן הארגון לקהלים רלוונטיים לו. לכאורה נראה כי הגדרה זאת אינה רלוונטית לארגון צבא, שתפקירו למכור משהו למישהו. ואלם כל ההצטייר כמוסד "נחמד" או בגוף מסחרי המנסה למכור משהו למישהו. ואלם כל מוסד במרחב הציבורי, ובכללו הצבא, מתמודד עם שאלות בדבר עיצוב תדמית, והוא אינו יכול למנוע את היווצרותה. עמדות הציבור ביחס לצבא ישליכו על נכונותו לתקצב את הצבא, לחנך את דור הבנים ותבנות להתגייס לשורות הצבא ולתת אמון בכיכריו כשיבקשו להשתלב בעולם האזרחי.

בל (2005) שולל את האפשרות כי צבא כזה – "צבא העם", שהגיוס אליו הוא חובה אזרחית – פטור מן הצורך בניהול תדמית. לטענתו, גם ארגונים צבאיים נדרשים למאמצי עיצוב תדמית בלתי פוסקים. באווירה ליברלית ובאקלים אינדיבידואלי נדרשים מאמצים עזים כדי להפוך גוף בעל תרבות ארגונית שמונית, המספק לחבריו את "הכסיסים הנמוכים" בפרימיה הצרכים המסלאויות, לאטרקטיבי לקהל הרחב. וכן, בעידן הנוכחי הצבא נדרש לנהל את תדמיתו התקשורתית אל מול הציבור הישראלי כולו, ובאופן ספציפי – אל מול קבוצות לחץ, כגון ארגונים של הורים ששכלו את בניהם בתאונות מבצעיות או קבוצות חברתיות (המגזר הדתי-לאומי לאחר ההתנתקות) שהצבא נסמך על כוח

האדם שהן "מייצרות". יתר על כן, ניהול התדמית של הצבא מתאפיין גם בקידום מטרות חברתיות ופופולריות – דוגמת שמירה על הסביבה – שאין להן קשר ישיר לפעילות הצבאית. מעבר לכך, התפיסה שכיום הצבא נדרש לנהל את תדמיתו כמו שעושים גורמים מסחריים מקודמת גם בידי הגורמים המסקרים את הצבא, כמו שאפשר ללמוד מדבריו (בהמשך) של דורון גלעור, עורך מוסף "7 ימים" בזמן פרסום התחקיר על אודות חוזקו של ה"מותג" שייטת 13.

שיקום תדמית, כפי שהוגדר בפתוחה, הוא קטגוריה בתחום חקר המשברים הארגוניים. לי (Lee, 2006) מגדירה את המשבר הארגוני כ"אירוע בלתי צפוי ולא שגרתי הגורם לאיום משמעותי על הארגון ומחייב את הארגון להגיב בצורה שלעיתים תפריע לתפקוד הנורמלי" (עמ' 278). חוקרים המתמקדים בשיקום תדמית ארגונית רואים בזיהוי הסיבות למשבר צעד ראשון והכרחי בדרך להתמודדות עמו (הנוק התדמיתית לצה"ל בעקבות רשלנות פיקודית של בכיר בחיל הים שהורה על הצלילות בקישון בירייה שהמקום מזהם, שונה בתכלית מן הנוק התדמיתית לצה"ל בעקבות תחלואת סרטן שנגרמה בעקבות צלילה במקום שאיש לא ראה מראש כמסוכן. אך האם כאמת עובר קו ברור המבחין בין המקרים? האם סיבת המשבר וקטלוגה כ"חיצונית" או כ"פנימית" הם אכן עובדה אובייקטיבית? האם לדוגמה אי-אפשר גם במקרה השני להאשים את הצבא בכך שלא ברק את הנחל מלכתחילה ולא היה מודע לסכנה? וכן, נראה כי גם הפעולה הראשונית, והפשטה כביכול, בהתמודדות עם משברים וחקר משברים – זיהוי סוג המשבר – אינה חד-משמעית, אלא היא מעוגנת בשאלות פרשניות; זאת בין השאר משום שסיקור אירועי, שבמהלכו העיתונות מאמצת אחד או כמה מן ההסברים למשבר, חשוב לא פחות, ואולי אף יותר, מן המאפיינים העובדתיים של האירוע.

חדשותיות, מסגור וסיקור משברים

ביסודה של העבודה העיתונאית ניצבת הבחירה בין האירועים שסיקרו בשל ערכם החדשותי המשוער ובין אותם אירועים שלא יסקרו. לשם כך, בבואנו לנתח את הסיקור התקשורת של משבר הצלילות בקישון עלינו לברר מתי הסיבות שבנינו סוקר האירוע, מלכתחילה. מאמרם הידוע של גלטינג ורוגה (1965/2003) הצביע על 12 פרמטרים שונים לקביעת ערכיות חדשותית באירועים בין-לאומיים: גודל/עוצמת האירוע; רלוונטיות וקרבה תרבותית; שליליות; משך האירוע; בהירות וחד-משמעות; אירוע לא צפוי; ציפייה תרבותית; המשכיות; אנשי עלית; מוסדות עלילתי; האנשה; איזון השלמה. על אף חשיבותה של עבודתם של גלטינג ורוגה היא כמוכר אינה חסינה מביקורת: רוזנגרן (Rosengren, 1974) לדוגמה ביקר את

מחקרי החדשותיות משום שלדעתו הללו אינם מתייחסים לתכונות האירועים עצמם, כי אם לסיקורם החדשותי. ברפליקציה של המחקר המקורי, שבתנה את הימצאות 12 הפרמטרים בדיווחים חדשותיים בעיתונים בריטיים (Harcup & O'Neill, 2001), נמצאה נוכחות ניכרת של חלקם (בהירות, אנשי עלית) מול נוכחות מועטה של אחרים (ציפייה תרבותית, איזון והשלמה). יתר על כן, המחקר העדכני הציע פרמטרים חדשותיים חדשים שלא נכללו במחקר המקורי (חיוביות, קידום כלי התקשורת ועוד). ולכסוף חשבו לציין גם את הביקורת שנמתחה על המחקר המקורי בגין העובדה שאינו מתייחס להקשרים האידאולוגיים של התקבעות נורמות של ערכיות חדשותית (Hall, 1973).

שלב הראשון של תהליך הייצור העיתונאי ניצבת כאמור ההחלטה להשקיע את משאבי הארגון בסיקור האירוע ובהפיכתו לאייטם חדשותי לפי קריטריונים ידועים ומוסכמים של ערך חדשותי. לפי התפיסות המקצועיות המקובלות, כמו גם לפי ספרות המחקר ומערכי הוראת התקשורת, בהמשך להחלטה זאת ניצבות ההכרעות הקשורות באופן סיקור האירוע ובמסגורו. כך לדוגמה בספר "עיתונאות: איסוף מידע, כתיבה ועריכה" (לימור ומן, 1997), הפרק "זיהוי חדשות או: מה הופך אירוע לחדשותי" מניח, כמשתמע מכותרתו, שאפשר ל"הוות" חדשותיות כתכונה של אירועים במציאות. רק לאחר הדין בהחדשותיות פונה הספר לעיסוק בכתיבה ובעריכה. ברומה לכך, בקורסי "מבוא לתקשורת" העיסוק בהחדשותיות קודם לדין במסגור. יתר על כן, לעומת הדין בהחדשותיות, המתמקד ב"מנבאי חדשותיות" (כשהקטגוריה המהותנית העולה מן המושג "ניכוי" ברורה), הדין במסגור מניח כי התקשורת מבנה ומפרשת את המציאות החברתית.

ג'יימסון ומודיליאני (Garnson & Modigliani, 1987) מגדירים "מסגור תקשורת" כ"ארגון הרעיון או הסיפור המרכזיים באופן שיוצר משמעות לרצף האירועים המתרחשים. המסגרת מציעה את מהות המחלוקת ומהות העניין" (עמ' 143). המסגור יכול להתבצע בכוחה ובידיעה של המועד, ואולם המסגור יכול להיות גם בלתי מודע בעבורו (Garnson, 1989). מעבר לכך, מסגרות הסיקור משמשות כשגרת עבודה המאפשרת לעיתונאים לזהות ולסווג מידע בקלות, או כפי שכתב גיטלין (Gitlin, 1980): "מסגרות תקשורתיות, ברובן כאלו שאינן נאמרות או מודעות, מארגנות את העולם הן בעבור העיתונאים המרווחים [...] הן בעבורנו, הנסמכים על דיווחיהם" (עמ' 7).

תאוריית המסגור מתייחסת אפוא לשלושה גורמים: למוענים ולדרך שבה הם מעצבים את הטקסט; לטקסט עצמו ולדרך שבה הוא מאורגן; ולנמענים המפרשים את הטקסט. ואולם אנטמן (Entman, 1993) עמד על גורם רביעי, התרבות, אשר לפי הגדרתו מהווה מערכת אמפירית, ניתנת להצגה, של מסגרות נפוצות המוצגות בשיח ובחשיבה של רוב האנשים בקולקטיב החברתי הרלוונטי למסגור. לדידו,

פעולת המסגור עשויה לכלול עד ארבע פונקציות: (א) הגדרת בעיה הננקטת בדרך כלל על סמך ערכים תרבותיים משותפים; (ב) אבחון הסיבות, קרי זיהוי הכוחות היוצרים את הבעיה; (ג) שיפוט מוסרי, קרי הערכת סוכני הסיבה והשפעתם; (ד) הצעת פתרון. וכך, משברי תהמת מתרחשים בשני ממדים בלבד. ניתנים להפרדה: האירועים כפי שהתרחשו במציאות האופן שבו הם מתוכננים, מתפרשים וממוסגרים בידי הגורמים המעורבים במשבר וכידי העיתונאים המסקרים את המשבר. ההתמקדות בתאוריות מסגור מרגישה את מרכזיותו של הממד השני בניתוח משברים ארגוניים.

לסיכום, הנחות היסוד העיתונאיות-מקצועיות והמחקריות מציינות תרשים זרימה ברור, הבא לידי כיתוי גם במבנה מאמר זה (אך לא בתוכנות שהוא מציג): בעולם "שבחויץ" מתרחשים איז-ספור אירועים $<$ הכתבים והעורכים כורדים את אותם אירועים שיש ערך חדשותי מובהק/גבוה $<$ האירועים שנבחרו לסיקור ממוסגרים כאייטמים חדשותיים אל תוך תכנית המעניקות להן הקשר ומשמעות. מעבר להיאור מערך הייצור החדשותי הלינארי, הכתיבה המחקרית והוראת התקשורת נוטות לאפיין את המסגור כפעולה פרשנית כמובקת, ולעומת זאת הערכיות החדשותית מוצגת, כמוצהר או כמובלע, כתמהיל של תכנות אוניקטיביות המאפיינות את האירועים המתרחשים בעולם "שבחויץ" (Schuele, 2006, p. 68). לשון אחר, החדשותיות היא מאפיין של האירוע, ואילו המסגור הוא מאפיין של סיקור האירוע.

יחסי חברה-צבא-תקשורת בישראל

בחברות דמוקרטיות יחסי הגומלין בין הצבא ובין התקשורת מבוססים עקרונית על משולש אינטרסים: נגישות למידע, צנזורה ואפשרות דיווח בזמן אמת, משרה הקרב. לעומת התקשורת, המבקשת להשיג גישה למידע ולפרסם אותו, הצבא מעוניין לשלוט במידע ובגישה אליו; לעומת התקשורת, המבקשת להיות משוחררת מצנזורה, הצבא מבקש לאכוף אותה; ולבסוף, לעומת התקשורת, המבקשת לדווח בזמן אמת משרה הקרב, הצבא מעוניין לשלוט בדיווחים אלו (נוסך ולימור, 2005). ואולם במציאות, היחסים שבין הצבא ובין התקשורת, ובוודאי במקרה הישראלי, מורכבים ודינמיים יותר מכך. לדוגמה, עיתונאי הורם המרכזי בעשורים הראשונים לקיום המדינה תפסו את עבודתם העיתונאית כחלק בלתי נפרד מהגשמתו של החזון הציני. משום כך במקרים רבים הייתה מדיניות פרסום המידע של העיתונאים, בעיקר בענייני ביטחון, מרוסנת ביותר מתוך היענות של כלי התקשורת לדרישות הממסר הביטחוני (Meyers, 2005). בעשורים הבאים, ובעיקר בעקבות השבר של הפתעת מלחמת יום כיפור, הפך הסיקור הביטחוני

לביקורת יותר מתוך נכונותם ההולכת וגדלה של העיתונאים להיאבק על זכותם לפרסם מידע ביטחוני ולבקר את החלטות הממסר הביטחוני.

תמונת מערכת היחסים שבין חברה, צבא ותקשורת בשני העשורים האחרונים מורכבת ופתוחה לפרשנויות מתחרות. פרי (1999) טוען כי היחסים בין החברה הישראלית ובין צה"ל הגיעו במהלך שנות התשעים למצב משברי ברמת חומרה שלא הייתה כמותה קודם לכן. לידו, המשבר בא לידי ביטוי בשלונת תחומים: (א) משבר פנימי בתוך הצבא, שהיה תוצאה של הכישלון במאבק באוניברסיטה הראשונה; (ב) משבר ביחסים בין הפיקוד הבכיר ובין הדרג המדיני שמעליו, שגם הוא נבע לטענת פרי ממציאות הכיבוש; (ג) משבר ביחסים בין הצבא ובין החברה הישראלית, הנעוץ בשינויים דמוגרפיים מואצים ובהתמוטטות המטה-נרטיב הביטחוני. עיין בסקירתו של פרי מלמד כי השיפתה של פרשת השיטת בשנת 2000 התרחשה לאחר שבשנת 1997 סבלה מערכת הביטחון מריבוי תאונות, מכישלונות ומליקויים. בתקופה זאת גם גברה הרגישות הציבורית לנפגעים בקרב חיילי צה"ל, וכיתוי לכך היה בשיטות לחימה מבצעיות ששמו לחן כמטרה ראשונה צמצום מרבי של פגיעה בחיי הלוחמים.

הקשר זה דרוך ולכל (2005) מתארים את אמצע-סוף שנות התשעים כמאופיינות בפעילות אינטנסיבית של קבוצות חיצונית שהתיעו על הסכנות הנשקפות לצה"ל בגלל מדיניות חסיון המידע בדבר כישלונות פנימיים. וכך באותה תקופה, הורים שכולים שאיבדו את בניהם בתאונות אימונים ובתאונות מבצעיות החלו לדרוש מן הצבא להכיר בטעותיותיו. משבר הצלילות בקישור – שתחלתו בשנת 2000 – מתרחש אפוא ברקע מה שנראה כחסר אמון הולך וגובר בפיקוד הבכיר של צה"ל, עד כדי כך שלראשונה חקירת התאונות המבצעיות מופקעת מידי הצבא. על מקומה של התקשורת בשיקוף ובעיצוב של שינויים בתפיסת הצבא בתרבות הישראלית בעשורים אלה אפשר למוד מרכיבים שאמרה העיתונאית ענת טל-שיר, שחשפה את פרשת השיטת במשותף עם צדוק יחזקאלי, בריאיון שקיימנו עמה:

אם הוא [התחקיר] היה בשנות השמונים או בשנות השבעים הוא לא היה מתקיים. הוא לא היה נולד. אף אחד לא היה מעיז לצאת נגד השיטת ונגד המפקדים שלא ונגד החלטות הסדריות שלה [...] אף אחד לא היה מעיז. לא הייתה תרבות. משוה נפתח, משוה נסדק, אנחנו הדברים על 2000 – התקשורת אחרת, העולם אחר, הנהלות יותר גמישים, יותר פתוחים, חיילים מבררים על השירות כלבנו, ובשטחים ולא קורה כלום, הכול בסדר – זאת אומרת משוה נפתח [...] ההילה שבמידה מסוימת אופפת את היחידות האלה, היא קצת מתפוגגת, אנחנו פחות מעריצים.

במקביל, פרשנויות אחרות מתארות את משולש היחסים בין החברה ובין הצבא ובין התקשורת כמחלך שני העשורים האחרונים באופן דיכטומי פחות. כך לדוגמה, נוסק ולימור (2005) כותבים כי החל בספטמבר 2000 התאפיינו היחסים בין התקשורת ובין הצבא כפתוחות מצד הצבא כלפי התקשורת וביחס משולב מצד התקשורת כלפי הצבא, יחס שכלל ביקורת נגד הצבא לצד התגייסות ושיתוף פעולה עמו: הצבא התיי, לראשונה, לפדסס מידע על אודות נושאים שהיו בעבר טאבו מוחלט, כגון שמות ומספרים של יחידות צבאיות סודיות, ואף אימץ מדיניות ביזור שבמסגרתה הותר לקצינים רבים להתראיין בתקשורת. מן העבר התקשורת, היחס המשולב מודגם במחקר שהתמקד בסיקור מלחמת לבנון השנייה (2006) בעיתונות הישראלית והשף את הדואליות העכשווית בתחום הסיקור הביטחוני: אמנם במהלך המלחמה מתחה התקשורת הישראלית ביקורת קולנית על מנהיגים ועל מפקדים, אלא שברוב המכריע של המקרים הביקורת שבמתחה הייתה "ביקורת מאשרת", שלא ערערה על תפיסות היסוד של הממסד או על עצם הציאה למלחמה. כך לדוגמה, רבות מן הביקורות העיתונאיות עסקו בכישלון ההסברה הישראלית בחו"ל ובחוסר ההצלחה של הממשלה להגן על החלטותיה (המוציאות) בירת התקשורת הבין-לאומית (Neiger, Zandberg & Meyers, 2010). וכך, בעוד שהביקורת הציבורית והתקשורתית נגד הממסד הביטחוני הלכה וגברה בשני העשורים האחרונים, הצבא נותר על מכונו כמסמל המובהק ביותר של הזהות היהודית-ישראלית, והשירות הצבאי עורנו נתפס ככרטיס כניסה הכרחי לזרם המרכזי של החברה הישראלית. חוקרים שונים ניסו ליישב את הסתירה לכאורה שבין שני המופעים הללו. כך לדוגמה מחקרו של לייבו (Livio, 2011), שהראה כי בקרב ישראלים יהודיים שהשתתפו בקבוצות מיקוד שעסקו ביחסים חברה-צבא נוצרה הבחנה בין ההתייחסות ל"צה"ל הקטן", היומיומי, שרבים מהם חוו אותו אישית, על שלל מעלותיו ומגורעותיו, ובין "צה"ל הגדול", האידיאלי והמופשט, המבטיח את קיומה של המדינה היהודית (עמ' 423-426). הבחנה זאת מסייעת להבין את התהודה הגדולה שלה זכה משבר הצלילות בקישור, ויותר מכך – את הזעזוע שעוררה החשיפה: הטענה כי חיהם של חיילי העלית של השייטת סוכנו לריק שחקה את הפער הדיסקורסיבי שבין "צה"ל הגדול" האידיאלי ובין "צה"ל הקטן" הדרשני במציאות.

מערך המחקר

מחקר זה בוחן את האופן שבו העיתונות הישראלית, על תפיסות העולם שלה ועל מגבלותיה, סיקרה ומסגרה את משבר הצלילות בקישור. הסיקור התקשורתני של

"פרשת הקישור" נותח בשיטת חקר מקרה (case study), שהיא תהליך למידה של יחידה מסוימת – אדם, ארגון, קהילה או אירוע קריטי (Patton, 1990) – הנפוצה בין היתר בחקר משברים (Fear-Banks, 2011). לפי גישה זו, מחקר זה מבקש לאסוף מידע על אודות החשיבה והפעולות היומיומיות של בני האדם ב"מקרה" הנחקר, על אודות האופן שבו נוצרת המודעות העצמית והחברתית של הנחקרים וכן על אודות האופן שבו הנחקרים מקיימים את אותן פרשנויות הקריות "מכנים חברתיים".

במהלך העבודה ביקשנו לברר תחילה כיצד הובנה הערך החדשותי של משבר הצלילות בקישור. בחינה זאת התבצעה באמצעות השוואה תמציתית בין האופן שבו הובנה הערך החדשותי של משבר הצלילות בקישור ובין האופן שבו הובנה הערך החדשותי של שתי פרשות בעלות קווי דמיון משותפים (בהמשך). האופרציונליזציה של ההשוואה התבצעה באמצעות בחינה השוואתית של רכיבים רלוונטיים להשוואה ובקטגוריות הקלסיות של קביעת ערך חדשותי, כפי שהציעו ג'לטנג ורוגה (1965/2003).

בהמשך ביקשנו לבדוק את מסגור משבר הצלילות בקישור. עשינו זאת באמצעות ניתוח של סיקור המשבר בשני עיתונים יומיים: "ידיעות אחרונות", כלי התקשורת שהשף את הפרשה והעיתון הנפוץ ביותר בישראל בזמן הבריקה, ו"הארץ", המייצג את עיתונות העלית בישראל. סיקור הפרשה נבחן החל בפרסומה בשנת 2000 ועד לסיימה הרשמי, לפחות לכאורה, באפריל 2003, כאשר שר הביטחון הכיר בלוחמים שנפגעו כנכי צה"ל ובנפגעים כחללי צה"ל. בסך הכול נבחן סיקור הפרשה באמצעות 88 ידיעות ומאמרי הפרשנות שעסקו במשבר הצלילות בקישור שהתפרסמו בארבע נקודות זמן קריטיות: (א) מאי-אוגוסט 2000: הפרסום הראשון של הפרשה, תגובת צה"ל, עתירת הצוללים לבג"ץ והקמת ועדת החקירה; (ב) יולי 2001: פרסום דוח ראשוני וקבלתו על ידי הממשלה; (ג) נובמבר 2002: פרסום ממצאי הביניים; (ד) אפריל 2003: הכרת שר הביטחון בלוחמים כנכי צה"ל.

במהלך הניתוח שמנו דגש בכותרות הכתבות המאמרים, בכותרות המשנה ובקטעים מודגשים (leads), המכליטים תת-נושאים הקשורים לידיעות. בנוסף לכך, מכיוון שמדובר בניתוח ידיעות שמרכיבן החדשותיות, הקישנו תשומת לב מיוחדת לחלקים הפותחים של הידיעות, בהתייחס למבנה הפירמידה ההפוכה (Bell, 1998). ניתוח הטקסטים התבצע על סמך ארבע תמות מנחות: הדמויות המרכזיות: מי הם ה"שחקנים" העומדים במוקד הטקסטים העיתונאיים? על מי מוטלת האחריות/האשמה? הדוברים: מי הם הקולות הנשמעים כטקסטים? כיצד מעצבת הבחירה בהם את משמעות הסיפור? אירועים מרכזיים: מה הן נקודות המפתח שבעזרתן מסופר הסיפור? מאפיינים תרבותיים בסיקור הפרשה: מה

הם המוטיבים והסמלים המופיעים בטקסטים? כיצד הם מתכתבים עם הפרשה ומבנים את משמעותה?

כדי לאפשר טריאנגולציה בתהליך הניתוח (Lindlof, 2002, pp. 197-243) ערכנו, בנוסף לניתוח הטקסטואלי, גם ריאיונות עם אנשים שהיו מעורבים בפרסום שהיים מן הפרשות שנדונו במאמר: ענת טל-שיר, כתבת מוסף 7 ימים, דרוון גלעון, שערך את המוסף באותה תקופה והיה גם העורך הראשי של "עובדה" בזמן פרסום תחקיר האנתרופוס, שעליו נרחיב בהמשך; יובל תמיד, קציין מילואים שהיה ממנהיגי המאבק של צוללני הקישון; ועומרי אסנהיים, תחקירן "עובדה" שחשף את פרשת האנתרופוס. לאחר כתיבתה של מיוטת המאמר ביקשנו את תגובות המוריאיינים שצוטטו, ככלי לתיקוף הממצאים באמצעות member-checking (Lincoln & Guba, 1985, pp. 314-316).

סיקור משברים וערך חדשותי: בחינה השוואתית
משבר הצלילות בקישון נתפס כבעל ערך חדשותי גבוה. אפשר לבסס קביעה זו על סמך הסיקור הנרחב של המשבר ב"דיעות אחרונות", כמו גם בכלי תקשורת מתחרים, כפי שידגים להלן. יחד עם זאת, הקביעה כי משבר מסוים הנו בעל ערך חדשותי משום שהוא אכן סוקר בכלי התקשורת מהווה טיעון טאוטולוגי. כלומר כדי להבין כיצד אירוע הופך למשבר המסוקר בתקשורת יש להבין את האופן שבו הגורמים השותפים בהבניית האירוע ומשמעותו – העיתונאים, המבקרים המבוקרים והתרבות בכללה – מקנים לו ערך חדשותי. כדי להבהיר את הדינמיקה הזאת ביקשנו לערוך השוואה ממוקדת בין האופן שבו הובנה הערך החדשותי של משבר השייטת ובין האופן שבו הובנה הערך החדשותי של שתי פרשות בעלות קווי דמיון משותפים: פרשת דייגי הקישון ופרשת האנתרופוס. כאמור, האופרציונליזציה של ההשוואה התבצעה באמצעות בחינה השוואתית של רכיבים רלוונטיים להשוואה ובקטגוריות הקלסיות של קביעת ערך חדשותי.

הפרשה הראשונה היא טענותיהם של דייגים שעבדו בנחל הקישון במשך שנים ארוכות בדבר קיומו של קשר סיבתי בין החשיפה למימי הנחל המזוהמים ובין מחלת הסרטן ומחלות אחרות שנתגלו בקרבם; הדייגים עתרו פעמים רבות נגד המפעלים שזיהמו את הקישון. הפרשה השנייה היא תחקיר האנתרופוס שפורסם לראשונה בשנת 2007 בתכנית "עובדה": בתחקיר נחשף כי החל בשנת 1999 השתתפו כ-800 לוחמים ביחידות מובחרות של צה"ל בניסוי רפואי שנערך ביחמת משרד הביטחון כדי לפתח חיסון נגד חיידק האנתרופוס; בשל סודיותו של הניסוי נאסר על החיילים שנטלו בו חלק לספר עליו לבני משפחתיהם, וזאת גם לאחר שחלקם חלו במחלות שונות, חלקן חשוכות מרפא. מן התחקיר עלה כי אחדים

מן הלוחמים פיתחו גידולים עוריים בלתי מוסברים או דלקות קשות בריאות, ואחרים סבלו מהתקפי מיגרנה, מברונכיטיס או מתסמיני אפילפסיה. בתחקיר נטען כי למרות מקרי תחלואה אלה ועל אף הקשר האפשרי בינם ובין הניסוי הסודי, משרד הביטחון וצה"ל התנערו מן האחריות להגיש לחיילים טיפול רפואי במסגרת הצבא, ושלחו חלק מהם לקבל טיפול במרפאות אזרחיות.

תחקיר האנתרופוס שודר בתכנית "עובדה" במאי 2007. בבדיקה שערכנו בדצמבר 2008, מועד קיום הריאיון עם תחקירן התכנית וחושף הפרשה עמרי אסנהיים, מצאנו כי שלושת העיתונאים הגדולים בישראל באותה תקופה – "דיעות אחרונות", "מעריב" ו"הארץ" – פרסמו יחד פחות מעשר כתבות ומאמרים שעסקו בפרשת האנתרופוס. סיקור דייגי הקישון החל לאחר פרסום התחקיר על אודות הצלילות בקישון ואגב התייחסות אליו: הכתבה הראשונה שעסקה בנושא התפרסמה ב"דיעות אחרונות" (27.6.2000) כמסגרת משנית בעמוד שעסק ברובו בהתפתחויות בפרשת הצלילות בקישון. לאורך הזמן שבו נחקר סיקור משבר הצלילות בקישון פורסמו ב"דיעות אחרונות" וב"הארץ" כסך הכול שמונה דיווחים שעסקו בדייגי הקישון שחלו בסרטן.

כאמור, הסיקור ההשוואתי מבקש לנוע מן הסוף אל ההתחלה. "מבחן התוצאה" התקשורתי מראה שונות בולטת בסיקור שלוש הפרשות: לעומת פרשת הצלילות בקישון, שזכתה לסיקור מקיף ב"דיעות אחרונות" ובכלי תקשורת אחרים, פרשת הדייגים (כן עטר ובן אשר, 2012) ותחקיר האנתרופוס לא הפכו למשברים תקשורתיים בסדר גודל דומה. היות שכך, הבחינה ההשוואתית המתמצתת להלן, המתמקדת בפרמטרים המרכזיים העשויים לסייע בהבנת השוני בדייק ובדפוסים של הסיקור, מבקשת לברר את הסיבות להבדלים הללו.

גודל האירוע/עוצמתו: כמותיים "גודל" ו"עוצמה" נבקש לבחון את הבניית הערך החדשותי של הפרשות בהקשר של מספרי הנפגעים ושל חומרת הפגיעה. משבר הצלילות בקישון נוגע בעשרות, ואולי אף במאות, לוחמי חיל הים שצללו לאורך השנים בקישון. מנגד, קבוצת דייגי הקישון כוללת כחמישים דייגים חולי בסרטן. כ-800 חיילים השתתפו בניסוי למציאת החיסון נגד האנתרופוס, ועד לכתובת שורות אלה נטען בתקשורת כי ייתכן שיש קשר בין הניסוי ובין מותו של חייל אחד שהשתתף בו.

בהקשר של עוצמת האירועים מעניין לבחון את ממדי ההכנה העיתונאית של העוצמה המספרית שלהם. בעת פרסום התחקיר המקורי ב"7 ימים" נטען כי עשרות לוחמים חלו בסרטן בעקבות הצלילות בקישון. מאוחר יותר, בעת שוועדת החקירה ההכנסה ליישבתה הראשונה, בחר "דיעות אחרונות" להבליט את המספר המשוער – 750 – והגדול בהרבה של כולל הצוללים בקישון. מכאן ואילך הרבה העיתון להתייחס למאות הצוללים ולא דווקא לעשרות החולים. על

הבחירה של התקשרות להבנות את הסיקור כך שיעמוד בקריטריון גודל האירוע ויעצמתו אפשר ללמוד מדבריו של גלעזר, עורך "7 ימים" בזמן פרסום התחקיר, אשר מספר בריאיון עמו כי כמעט לא ערך שינויים בטקסט המקורי, פרט לאופן הצגתו של היקף התופעה:

היו להם [יחזקאל וטל-שיר] כסך הכול 11 או 12 מקרים, ובשער כתבתני עשרות. באה אליי טל-שיר וזעמת ואמרה: "תגיד לי, מה זה עשרות? אתה משוגע? איזה עשרות?". אמרתי לה: "אם כחודש עבודה הגעתם ל-11, יש 80. אני מודיע לך מניסיון – אם הגענו ל-11, יש 80". חוץ מזה אמרתי לה: "11 זה כבר עשרות". הימרת: זה היה הימור. כלומר הערכת שיהיה הרבה יותר, ולכן הרשיתי לעצמי להמר.

לדוגמה וקדמה תרבותית: מקומו המרכזי של הצבא בתרבות הישראלית והעובדה כי ישראלים רבים שירתו ומשרתים בצבא מרגישים את ערכם החדשותי של משברי השייטת והאנתרופוס. מנגד, סיפורם של דייגי הקישון רחוק מבחינה תרבותית ממרבית הקוראים, שסביר להניח שמעולם לא עסקו בדיג למחיתום. שלילית: שלושת המשברים הם כמוכן אירועים שליליים מובהקים. בשני המקרים הנגועים לקישון הניבט השלילי המרכזי נוגע לטענות בדבר הפגיעה בכריאות הקרבנות: הצוללנים והדייגים. כמו כן בשני המקרים מופנית אצבע מאשימה כלפי המפעלים שזיהמו את מימי הקישון. ההבדל המובהק בין שני משברי הקישון נוגע לתפקיד הצבא ביצירת המשבר: במשבר הצלילות בקישון מדובר במפקדים ששלחו את פקודיהם לצלול במקום אשר סיכן את בריאותם; ההיבט השלילי המרכזי במשבר האנתרופוס נוגע כמוכן לפגיעה בכריאות החיילים, אלא שגם כאן מה שמעצים את ההדהוד השלילי של הפרשה, בהקשר התרבותי הישראלי, הם מעורבותו של הפיקוד הצה"לי ביצירת המשבר, ובהמשך – הטענות נגד התערותו מאחוריות והגשת טיפול לקוי בחיילים שנפגעו.

אנשי עלית: לוחמי השייטת והילת"ם נחשבים ללוחמי עלית, וכך גם מוסגרו בדיווח העיתונאי, כפי שידגם בהמשך. גם החיילים שהשתתפו בניסוי האנתרופוס תוארו כ"חיילים מיחידות מובחרות", ואולם הסיקור התקשורתי לא התמקד לרוב בשיוך ליחידות צבאיות ספציפיות. חשוב מכך: לעומת החיילים מתחקירי האנתרופוס שלקחו חלק פסיבי במחקר רפואי, הצולללים בקישון עשו זאת בעת שהתאמנו לצורך ביצוע משימותיהם. נתון זה אפשר לקשור בקלות בין שירותם הצבאי הנחשב ובין המחל המרווח. לעומת החיילים, דייגי הקישון הם אורחים העוברים בעבודת כפיים שאין לה סטטוס מקצועי נחשב. בהקשר זה כן עטר ובן אשר (2012) קובעות כי הנרטיב שסיפרו הצוללנים התקבל אצל

העיתונאים כחלק אינטגרלי מן הנרטיב הלאומי ההגמוני, ואילו ניסיונם של הדייגים להתחבר לנרטיב הלאומי או לנרטיב האקולוגי הוצג בתקשורת באופן שלילי.

מוסדות עלית: מעבר למעמד המרכזי של צה"ל בחברה הישראלית, הסיקור העיתונאי של משבר הקישון התמקד ספציפית בשייטת 13; הנהג דבריו של גלעזר: השייטת זה עדיין דבר מאוד קדוש. המילים "טרטן בשייטת" הן מילים מנצחות, והיה פה עניין תדמיתי, גם בשייטת. ככל שהמותג היה יותר חזק, אז חילול שם המותג הזה [...] עובדה שהכריחו [את הלוחמים] לצלול בתוך הכיוב הזה וניצלו את ההרואיות שלהם. זה כבר דבר שעם ישראל לא היה מסוגל להתמודד אתו.

לעומת זאת כאמור, שייכותם של החיילים מתחקיר האנתרופוס ל"יחידות מובחרות" שאינן מזוהות, אינו קשור לניסוי עצמו. הדייגים כאמור אינם משייתכים למוסד עלית, ומי שאשמים בזהום הקישון לא תוארו בדיווח העיתונאי כמוסדות עלית. האנשה: משבר הצלילות בקישון סוקר כ"סיפור אנשי" באמצעות תיאורים רבים ומפורטים של האופן שבו החיילים החולים נאבקו במחלת הסרטן, עד לפטירתם בחלק מן המקרים. התיעוד המתמשך של הפרשה הסתייג, בין השאר, בזכות שיתוף הפעולה ההדוק בין הלוחמים ובין העיתונאים שפרסמו את התחקיר. משבר האנתרופוס הוליד גם הוא טרגדיות אנושיות שאפשרו הודעות של הצופים עם החיילים שהשתתפו בניסוי.

ואולם שאלות בדבר ערכיות חדשותית – במקרה הזה, מרכזיות הרכיב האנושי בדיווח – לעולם אינן עומדות בפני עצמן. חדשותיות אינה תכונה ה"קיימת" באירוע באופן מהותני. הערך החדשותי של דיווח עיתונאי אינו תלוי רק בעובדות האמפיריות המוסכמות של האירוע (מקום התרחשות, מספר הנפגעים וכדומה) אלא גם ביכולת של הארגון העיתונאי להבנות את הערך החדשותי של האירוע אגב הסתמכות על הפרמטרים המקצועיים המקובלים. וכך, יכולתה של "עובדה" להאניח את תחקיר האנתרופוס הונבלה בשל חוסר ההסכמה של המרוואינים להיחשף בתכנית, כמו שציין עמרי אסנהיים: "אצלי היו צלילות. אצלי האנשים לא רצו להיחשף עד הסוף. עכשיו הם כבר מוכנים, אבל אז הם לא רצו, אז אין לך [...] קשה לך להזדהות עם בן אדם כזה".

סיקור פרשת דייגי הקישון חושף פן הבנייתי נוסף של הערכיות החדשותית: סביר להניח כי הדייגים היו מוכנים לשטוח את סיפוריהם האישיים ככלי התקשורת הארציים – בגלוי או בעילום שם – כדי שיוכלו לקדם את מאבקם.

אולם מבחן התוצאה מלמד שבכלי התקשורת הארציים לא העניקו להם את הכמה. וכך הפך הסיפור למעין נבואה המגשימה את עצמה: מכיוון שסיפור הדייגים בקישור נתפס מלכתחילה כפחות חדשותי, הוא לא הואש, ומכיוון שהפן האנושי שלו לא הודגש, הוא נתפס כבעל על ערך חדשותי פחות.

בחירות וחד-משמעיות: פרמטר זה חושף שוב ובמובהק את הממד ההכרטיית שבקביעת הערך החדשותי. לא במקרה עמדו הבהירות וחד-המשמעיות בראש טבלת הפרמטרים שאיתרו הרקפ ואוניל (1965/2003): העולם, כפי שאנו חווים אותו, שלהם למחקר של גלטונג ורוגה (2003/1965): העולם, כפי שאנו חווים אותו, אינו כהיר ומובן מאליו. לעומת זאת, הנורמות העיתונאיות-המקצועיות קובעות כי תפקידם של העיתונאים הוא להפוך את ההתרחשויות ש"בעולם האמת" לבהירות, למוכנות ולחד-משמעיות. זאת גם הסיבה ל"דומן" המתמשך של העיתונות עם סיקור משחקי ספורט ועם מערכות בחירות: בתום המשחק, כמו גם בתום ספירת הקולות, (כמעט תמיד) ברור מי המנצח ומי המפסיד.

היות שכן, כלי התקשורת שסיקרו את שלושת המשברים ניסו להציג אותם באופן כהיר וחד-משמעי. במקרה של דייג הקישור הוצגו הדייגים במובהק כקרבות, אלא שזהות המקרבנים לא הייתה חד-משמעית: העיתונאים שסיקרו את הפרשה לא הצביעו על גורם אחד וחד-משמעי האחראי לתחלואה, כפי שאפשר לראות מכתרת "הארץ", "דייג הקישור שחלו בסרטן תובעים את המפעלים המזחמים ואת המדינה" (15.6.2001), המפנה אצבע מאשימה כלפי שני גורמים שונים. כפי שיראה הניתוח שיוצג בפוק המסגור, כלי התקשורת שסיקרו את משבר הצלילות בקישור חתרו להציג את הסיפור באופן כהיר וחד-משמעי ביותר: הצוללנים הוצגו כקרבות, ואילו הצבא – ולא המפעלים שיהמו את הנחל מלכתחילה – הוצג במובהק כמקרבן. מעבר לכך וכפי שיודגם בהמשך, מרבית הדיווחים העיתונאיים דחו את הניסיון לטעון כי הקשר בין הצלילות ובין התחלואה לא הוכח במובהק.

בהקשר זה של הדיון בשאיפה העיתונאית ליצור סיקור כהיר וחד-משמעי חיוני להגמלין שבין הגורמים הפוגעים (בעיקר כשדובר במשבר שמקורו פעילות אנושית), בין הגורמים הנפגעים ובין כלי התקשורת המסקרים. בהקשר זה שאלות בדבר בהירות וחד-משמעיות מעוגנות במובהק בדרך שבה הגורם המוצג כאחראי למשבר מגיב להאשמות נגדו. בהתייחס לפרשת הקישור אימצו צה"ל אסטרטגיה של corrective action (Benoit, 1995) כשלא ניסה להצדיק את עצם שליחת הצוללנים אל מימי הקישור, כשהכיר באחריותו כמקרבן (גם אם בסופו של דבר אחריות זאת לא הוכחה באופן מודעי), וכשקיבל על עצמו את האחריות לטיפול

בחיללים שנפגעו.² תגובה זאת של הצבא כיססה את הערך החדשותי של משבר הצלילות בקישור כסיפור עיתונאי כהיר וחד-משמעי.

בנקודה זאת מציג תחקיר האנתורקס תמונה מורכבת יותר בכל הנוגע לפרמטר הבהירות: לאחר שידור התחקיר רואיין באולפן "עובדה" קצין רפואה ראשי, שדחה את הטענות שלא נערך מעקב מקיף דיו אחרי משתתפי הניסוי וסירב להתנצל על עצם קיום הניסוי או על הפגיעה בחיללים. "הניסוי מאפשר לנו ליישן בשקט", קבע הקצין הבכיר, "הניסוי בוצע על ידי טובי המדענים, וסך התופעות לא חרג מהמצופה". במושגי תאוריית ה-apologia (Ware & Linkugel, 1973): בתגובתו זאת מומשגת כפעולה של "התעלות" מעל לפגיעה הספציפית במשתתפים בניסוי ביקש הקצין מן הצופים ל"התעלות" מעל לפגיעה הספציפית במשתתפים בניסוי ולבחון את "התמנה הגדולה" של הדישג העקרוני. קו זה אפיין את עמדת מערכת הביטחון: היא הכירה באחריותה לטיפול בחיללים שנפגעו, אך עמדה על כך שמדובר בניסוי חיוני, בדברי הא"ל במיל' גיורא מרטינוביץ', שהיה קצין רפואה ראשי בזמן הניסוי:

מעל ישראל מרחף איום של נשק בלתי קונבנציונלי המוני. זאת הסיבה לניסוי. נקבע שהחיסון ייבדק על חיילי חובה וחיילי קבע בצה"ל משני טעמים: ראשית, האופול והסוריות הגבוהים שנדרשו בעת ההיא, ושנית, ההכרח לבצע מעקב צמוד ולאורך זמן אחרי המשתתפים בו, בעיקר למען בטיחותם [...] לרשות אודחי ישראל עומדת כיום מעטפת הגנה אסטרטגית חשובה במקרה של התקפה ביולוגית (ידיעות אחרונות, 28.5.2007).

לטענתנו, לאסטרטגיות הרטוריות שבחרו נציגי צה"ל בשני המקרים הייתה השפעה מכרעת על הבניית הערך החדשותי של התחקירים: לעומת שליחת הצוללנים לנחל מוזהב, שהוצגה כהתרשלות חסרת תכלית שאינה תורמת לביטחון המדינה, עמדת צה"ל בעניין ניסוי האנתורקס הקשתה מאוד את הצגתו כסיפור חד-משמעי. עמדה נחרצת זאת הפכה את הסיפור העיתונאי לסיפור לא כהיר: סיפור מורכב יותר וקשה יותר לסיקור, לפי אמות המידה המקצועיות המקובלות. המשכיות: לפי פרמטר זה, במידה שאירוע כלשהו מצליח לעבור את הסף הנדרש כדי להפוך לאייסם חדשותי בפעם הראשונה, יש לו סיכויים גדולים להיתפס כ"חדשותי" גם בהמשך. בהקשר זה, המעורבות הממסדית בטיפול במשברים סייעה לשמר את הרגשת המשכיות החדשותית בנוגע לשלושת המשברים, כששלוש הפרשות נדונו בבתי המשפט. מעבר לכך, אסטרטגיית ה-action corrective, שנקט צה"ל בהתייחס למשבר הצלילות בקישור, תרמה

באופן מכריע לשימור ההמשכיות של הפרשה, כשועדת חקירה מיוחדת מונחת כדי לבחון את הקשר בין הצלילות בקישון ובין התחלואה בסרטן.

מעבר לכך וכדי להבין את האופן שבו מוכנית המשכיות בהקשר הפרקטיקה העיתונאית העכשווית, יש להיעזר גם ברפליקציה שערך חוקר ואנליז (Harcup & O'Neill, 2001), שכזכור הציעו גורמים חדשים לניכוי ערך חדשותי. אחד מן הגורמים המרכזיים שהוצעו במחקר היה הקידום העצמי של כלי התקשורת. בנקודה זאת ניכרים הבדלים בולטים בין הסיפורים שהביאו להכנייה שונה של ערכם החדשותי. סיפור דייגי הקישון לא התפרסם לראשונה כחשיפה בלעדית של כלי תקשורת מרכזי, אלא כסיקור שגורתי בכמה כלי תקשורת במקביל; לעומת זאת, תחקיר הצלילות בקישון פורסם לראשונה ב"דיעות אחרונות", ותחקיר האנתרופוס פורסם לראשונה ב"עובדה". בשני המקרים נתמו העיתון ותכנית התחקירים לשימור הערך החדשותי של התחקיר שהם עצמם חשפו, אלא שכאן ניכר הבדל משמעותי בין הגופים: מאז פרסום התחקיר ב"דיעות אחרונות" פרסם העיתון יותר ממאה ידיעות ומאמרים על אודות הצלילות בקישון; לעומת זאת, מכנה התכנית "עובדה" ודרכי הפעלה שלה מקשים את הקידום העצמי המסיבי מסוג זה, שכן התכנית משודרת אחת לשבוע במשך חודשים אחדים בשנה, והמגדט המובהק שלה הוא לייצר תחקירים חדשים בכל שבוע ושבו. מעבר לכך, "עובדה" גם אינה יכולה להכתוב סיקור מתמשך (follow-up) של תחקיריה ככלי תקשורת אחרים, כשסיקור כזה כפוף לתחרות בין כלי התקשורת, כמו גם ליחסים הכין-אישיים בין עיתונאים בארגוני תקשורת שונים.

מסגורי משבר הקישון

לאחר שבחנו את האופנים שבאמצעותם הוכנה משבר הצלילות בקישון כאירוע בעל ערך חדשותי מובהק, נפנה לדיון בתהליך הייצור העיתונאי: מסגורי המשבר.

מסגור הקרב: המאבק בסרטן או בממסד או בשניהם
 פרשת הסרטן בשייטת מוסגרה לא פעם כסיפור של קרב או של מלחמה נוספת שעל השייטים למודי הקרבות לנהל, כשהמסגור נחלק לשת קטגוריות: הקרב של הלוחמים נגד הסרטן והקרב שלהם נגד הממסד. דוגמה למסגור אפשר למצוא בפתיחה כתבת התחקיר המקורית:

בסוף ימיו, כשכבר היה מובס והבין שהרופאים אינם יכולים לעשות דבר למענו, ישב רפי ליבנה שעות ארוכות בקפה "סרסה" מול ים הרצליה, היום

היה כל עולמו [...] לסרטן שנפל עליו יום אחד בגיל 44. הוא התייחס כאל מבצע מעמיק מסוכן, אבל בר-כיבוש. הוא היה נחוש לא להת להפתעה הזו להבניע אותו. המאבק לחיים היה מבצע, כל טיפול היה יציאה למשימה נועזת, וכל פגישה עם רופא הצריקה תחקיר מרוקק. כימותרפיה זכתה אצלו לכינוי "התקפה". בשייטת לימדו אותו שאין דבר כזה אי-אפשר, וכשישב מול הרופאה שלו שהרימה ידיים, הוא הודף רועם: "תמצאי משוה לנצח את זה, אחרת אני לא זו מפה" (ידיעות אחרונות, 26.5.2006).

דוגמה נוספת למסגור "הקרב נגד הסרטן" אפשר לראות בידיעה שפורסמה ב-11.4.2001 ב"ידיעות אחרונות" שכותרתה "לוחם השייטת נאבק בסרטן בפעם השלישית". בפתיח של הידיעה נכתב "יובל תמיר, לוחם השייטת שמאבקו עמד במרכז פרשת הסרטן בקישון, מנהל עכשיו את המלחמה על חייו: לפני כמה ימים התגלה שהסרטן פשט, ככל הנראה, גם לריאותיו". מעניין לראות כיצד בדיווח זה מחלת הסרטן זוכה להאנשה: במקום להשתמש בביטוי המקובל "הסרטן התפשט", בחרו הכותבים בביטוי "הסרטן פשט", כאילו מדובר ביחידה צבאית הפושטת עם שחר.

תת-קטגוריה נוספת במסגור סיקור הפרשה כקרב היא כאמור מסגור הקרב נגד הממסד. דוגמאות לקרב נגד הממסד – קרי המדינה, הצבא ומערכת המשפט – אפשר לראות בכתרת הידיעה על אודות הגשת מסקנות ועדת החקירה שקבעו כי מבחינה מדיעית לא הוכח שזיהום הקישון גרם לתחלואה: "הוועדה סיימה, הקרב רק מתחיל" (ידיעות אחרונות, 22.4.2003).

דוגמה נוספת אפשר למצוא בידיעה שהתפרסמה יומיים אחר כך ב"ידיעות אחרונות" כותרת "הקרב הבא: נגד המפעלים" (24.4.2003), המדווחת על כוונתם של הלוחמים שחלו לתבוע את המפעלים שהזרימו שפכים לקישון. אפיון הסיפור כקרב של הלוחמים נגד הממסד בא לידי ביטוי בולט במיוחד לאחר ההודעה על ההכרה בחיילים החולים כנכי צה"ל או כחללי צה"ל, הכרה שתוארה כ"ניצחון הלוחמים" והוכתרה כ"ניצחון כואב".

לסיכום, במסגור הסיפור כקרב נגד הסרטן הופכת המחלה עצמה לבעיה, והממסד, שבפעולותיו גרם לכאורה למחלה, נותר ברקע. ולכן אם הסרטן הוא הבעיה, דיפוי הוא הפתרון. מנגד, כשכלי התקשורת מסקרים את הפרשה כקרב נגד הממסד, הופך הממסד עצמו לבעיה, ולכן ההאשמות, כמו גם התביעות לפתרון, מופנות נגדו.

מסגור הדממה: משתיקה להשתקה
 מוטו הקומנדו הימי "כעטלף המגויח בעלטה, כלהב המכתר בדומייה, כרימון המנפץ בועם" מחבר בין לוחמי השייטת ובין תמות השקט והחשאיות. בהמשך לכך, זיהוי הלוחמים כ"אנשי הדממה" בא לידי ביטוי איקוני בשרים של יורם טהרלב ויאיר רוזנבלום: "אנשי הצפרדע, אנשי הדממה / האם היו פה אנשי הדממה?". לא שמע / איש לא הכחין בקולות מלאמה / האם היו פה אנשי הדממה?".
 ואולם אפיונם ההרואי של הלוחמים כשתקנים וכחשאיים עלול להפוך לבעייתו כאשר תכונות אלה "יוצאות אל האזרחות", כפי שאפשר לראות בכתבת התחקיר המקורית:

כשמדברים עם הלוחמים אפשר להבין מדוע אפילו היום, כשהם מבינים לאן שלחו אותם, הם לא ישתלחו ביחידה האהובה שלהם. השירות בקומנדו היה עבורם משאת נפש, חלום, שליחות. כשאתה שם, אתה מוכן לעשות כל מה שיוורו לך. לא מערער על שום פקודה. מי שמתלונן נחשב לבכיי, רכזוכי³ [...] לחיל הים היה קל עם הקבוצה הזו, אנשים שלא שאלו שאלות ולא היססו ליטול סיכונים. גם היום, כשמואזים להם את הדוחות על המים ואת המחל של חיל הים ששלח אותם לשם, גם היום הם בוררים את המילים, שמא תיפגע המוניכבייה של לוחמי היחידה היום או בעתיד.

הכתבה מתארת את תחילתו של תהליך השינוי וההתכחחות: השתיקה והדממה, שהיו כה חיוניות בשדה הקרב, הופכות בשל הגילויים החדשים לנטל מכביד. הלוחמים עדיין אינם משתלחים ביחידתם האהובה, אך הם כבר נאלצים "לברור מילים" כדי להגן עליה, כאילו היו עדים בחקירה משטרתית: ברירת המילים והשתיקה, שנועדו להגן על המוניטין של היחידה, מדומות למשימה נוספת – אולי אחרונה – שעל הלוחמים לבצע.⁴ ואולם הכתבה מציגה גם לוחמים שעברו לצדו השני של המתנס, מן השתיקה אל הדיבור, כשאהד מהם מצוטט באומרו "היום אני מכין שזה טמטום מוחלט". בדומה לכך גם "האויץ" סיקר את האירועים בכותרת "אנשי הדממה מדברים".

ההתלבטות בין שתיקה ובין דיבור לא הייתה נחלתם של הלוחמים בלבד, אלא גם של הוריהם. חלק מן ההורים, המכונים כפי בן אשר (2007) "שומרי השתיקה", כחרו לא לצאת נגד הממסד הצבאי, ואילו הורים אחרים ("שוכבי הדממה", לפי בן אשר) בחרו להצטרף ללוחמים שנאבקו נגד המערכת. בהקשר זה צוטט ב"דיעות אחרונות" אביז של לוחם בשייטת באומרו: "אני אסיר תודה על כך שנפרץ קשר

השתיקה המזור של הלוחמים [...] הייתה בנערים האלה יותר מדי תמימות, כמו כת סגורה שבה אסור להוציא מילה".
 מעבר לכך, בהתייחס למאבק על הפקת המשמעות ממשבר הצלילות בקישור חשבו לציין שגם גורמים נוספים, מלבד העיתונאים שסיקרו את הפרשה, עשו שימוש במסגור המתח שבין שתיקה ובין דיבור. כך, ההתאגדות שייצגה את הלוחמים שחלו בסרטן וביקשה לזעוק את זעקתם נקראה "עמותת אנשי הדממה". השלב האחרון במסגור הפרשה בתיווך שבין שתיקה ובין דיבור הציג קריאה ביקורתית אף יותר של האירועים, כשהצביע על פעולות של השתקה. כך לדוגמה היא הדיעה שהתפרסמה ב"הארץ" בכותרת "עתידה: בדיקת אימוני הקומנדו הימי בקישור נעשית בידי 'ועדת השתיקה פנימית'" (19.6.2000).
 וחסאיות, הנתפסות כחיוביות בהקשר הצבאי, עלולות להתברר בסופו של דבר כבעלות השלכות הרות אסון. הפתרון המשממע הוא כמוכן לנהוג הפוך מכפי שנהגו הלוחמים: לא לפחד להיחשב כבכיי, לא לחשוש לערער על פקודות ולא להסס לשאול שאלות. מסגור זה אמנם מתייחס למשבר ספיציפי, אך ההשלכות הביקורתיות שלו ביחס לתרבות ה"סמוך" והשתיקה ברורות.

המסגור ההיגייני: מטהור לכלוך

לעומק ביצת הזוהמה הזו נשלחו לצלול מהטובים בלוחמי צה"ל, חיילי השייטת [...]

המים היו כל כך עכורים, שלא ראית את כף היד שלך. לא יכולת לראות את חברך לצלילה ממרחק של 30 סנטימטר [...]

יצאנו משם שחרים כאילו מישוה צבע לנו את הפנים בטינופת איזמה [...]

אתה אמנם עטוף בחליפת צלילה, אבל המים חדרו דרכה. הם נדבקו אליך ועטפו אותך, המים המלוכלכים האלה. הרתנו אותם, וטעמנו אותם [...]

על המים צפו רפש, שמינים, זבל, קרשים ופסולת. ומתחת רק עכירות ובזך טובעני [...] אחרי כל צלילה כזו היינו מתקלחים לפחות 40 דקות, סקס שלם. היית צריך סבון סוסים כדי לגרד את זה מהגוף [...] אבל היה משהו במים האלה ששום סבון סוסים בעולם לא יכול היה להסיר. קוראים לזה ארסן, בנזן, קרמיום, ניקל וכדומה.

מסגור החלום ושברו: מנוסטולגיה להתפתחות

יובל תמיר מתאושש השבוע מניתוח הסרטן השני שלו. הוא נסע אתמול לנמל הקישור למקום שבו בילה את שנותיו הטובות [...] ריח כבד של צנחה עמד באוויר. השלטים החדשים שפוזרו לאורך הנחל מזדהים שמיימי "מזוהמים ומסוכנים לבריאות", ואסורה הכניסה אליהם. אבל תמיר עומד מול המים ומתמלא בגעגוע. "אם הייתי יכול", הוא אומר. "אם רק הייתה לי הזדמנות לצלול, הייתי עושה את זה שוב. אבל להניכים שלי, או לבן שלי, לא הייתי נותן להכניס לשם אפילו רגל" (ידיעות אחרונות, 31.5.2000).

ככל שמשבר הצלילות בקישור התפתח, כך הלך ובלט בסיקור העיתונאי מסגור המשבר כסיפור על אודות אכזבה והתפתחות מרידה: התפתחותם של החיילים שצללו בקישור מן האמון העיוור שנתנו במסד הצבאי, ובהקשר רחב יותר – סיפור הזהפתחות של החברה הישראלית כולה. בכתבת התחקיר המקורית ציין אחד הלוחמים כי בעבר הוא וחבריו היו נלהבים ולא הוטרדו מן הסכנות, אך מצב זה השתנה בחלוף השנים. באותו השבוע פורסם ב"ידיעות אחרונות" כי הצלילות בקישור נמשכות, והכותרת בראש הידיעה קבעה "זעזוע בקרב לוחמי השייטת: זה היה עידן התמימות". מסגור משבר הצלילות בקישור כתהליך של התפתחות ושינוי מועצם באמצעות התיאורים של השינויים הפיזיים והנפשיים שהתחוללו בלוחמים החולים עצמם. וכך, ההתפתחות מן הימים הנוסטלגי הכוזב מתגלמת בגופם הדועך של החולים. התבנית החוזרת בתיאורים אלה נפתחת בתיאור הלוחמים כשיא אונס, כימי השירות הצבאי:

כשאריק הגיע לקומנדו הימי, בחורף 1990, זה היה אחרי כמה חודשים בקורס טיס. כבר בשבוע הראשון בשייטת התגבשה חבורה: שי, דותן, תומר, יאיר, ארז, יגאל. צעירים בעלי רקע תרבותי דומה. בתצלומי טקס חשיפת כנפי העטלף, זמן קצר לפני ימי הפורענות, הם זקופים ושוזופים במדיהם הלבנים, ובסיומו הם צוהלים במורד כבל האומגה, המתוח מרחבת השקסים שבבסיס עד למעמקי הים, ממנו הם מגיחים באפלת הלילה טובים ומאושרים (ידיעות אחרונות, 21.6.2002).

הכתבה מתארת בהמשך את הדג שבו חרב עולמו של אריק רוזנטל ז"ל, כאשר שלושה ימים לפני בחינת הגמור המסכמת בלימודי הרפואה הוא החל לפרסם ואיבד את ההכרה ובהמשך גסס אל מותו בגלל גידול סרטני.

פרשת הסרטן בשייטת מוסגרה בין היתר – וכפי שאפשר לראות מן הציטוטים מכתבת התחקיר המקורית ומכתבות רבות אחרות – כסיפור על טוהר ולכלוך, על ניקיון וזוהמה. על פי קריאה זאת של המשבר, לוחמי השייטת הוכיח נשלחו לצלול בנחל המטונף, ובכך זוהמו הטוהרים ביותר. במקרים מסוימים המסגור ההגייני הציג את הנחל עצמו כמקור הבעיה ואפילו כאויב שיש להיאבק בו. כך לדוגמה, הכותרת "הורים לחיילי השייטת: תוציאו את הבנים מהקישור" (29.5.2000) מדגישה את הצורך בהפרדה פיזית בין החיילים ובין הנחל כפתרון מיידי למשבר. הכותרת, הדרושת להוציא את הבנים מן הקישור, אף הדהדה את הנסיגה מלבנון, שהתרחשה ימים ספורים לפני כן והונעה בלחץ ציבורי שדרש "להוציא את הבנים מלבנון". ההתמקדות בשאלת הניקיון באה לידי ביטוי גם בהמשך בכותרת "מהפכה באימוני השייטת: בדיקות מים לפני הצלילות: המכון לחקר מים ואגמים נבחר על ידי חיל הים לבצע עבורו את בדיקות הניטור באתרי הצלילה של החיל" (16.8.2000), המציגה את הבדיקה המדעית כאמצעי לביעור הזוהמה.

בהקשר זה אפשר לקרוא את מסגור משבר הצלילות בקישור כסיפור על אודות טוהר ולכלוך, בהקשר החורג מן הסכנות הבריאותיות הספציפיות שאליהן נחשפו הלוחמים: במחקרה הקנוני "טוהר וסכנה" טוענת דגלס (1966/2004) כי ההבניה התרבותית של לכלוך מבקשת להצביע על משהו שאינו במקומו הנכון או הראי. הגדרתו של דבר מה – בעיקר בהקשר פולחן דתי – כמלוכלך מסייעת לפיכך לסימון ולהרחקה של כל גורם המערער על הגבולות המתוחמים של הסדר החברתי. ואכן, ריבוי התיאורים הפלסטיים של המפגש הטראומטי בין לוחמי השייטת הנקיים ובין נחל הקישור המזוהם מצייר את הצלילות בקישור כערבוב מסוכן, כסימן מובהק לכך שמשוהו בסדר החברתי הישראלי הראוי השתבש, או אולי אף חמור מזאת – היה משובש תמיד. לאמור, משבר הצלילות בקישור עוסק במחדל שהתרחש ביורה ספציפית, אך הוא נקרא גם כאלגוריה לטשטוש גבולות ולזיהום תרבותי רחב היקף.

לסיכום, מסגור זה מגדיר את הבעיה כהתנגשות בין העולם הטוהר של לוחמי השייטת ובין העולם המטונף של הנחל ברמה הפיזית ושל הריקבון במסד ברמה הסמלית. בדומה למסגור "הקרב נגד הסרטן", גם במקרה של הנחל נחל למסד לראות ביהום הפיזי את הבעיה, במקום להתמקד בשאלה מדוע נשלחו לשם לוחמים. הפתרון המקיף יותר, הנקרא בין השורות, הוא ניקוי המערכת כולה מאדישות וממחדלים.

לסיכום, מסגור זה תולה את הסיבה לבעיה בכך שהתקופה שבה התרחשו מרבית הצלילות הייתה פרועה ו"תמימה", והפתרון לבעיה טמון בהתפתחות מן התמימות. יחד עם זאת, מסגור זה מבנה את העבר באופן רואלי: לצד הביקורת ניכרת גם נימה נוסטלגית ברורה בתיאור העבר התמים והחף מתהדויות נוקבות. בכך מהדהדת בכתובה העיתונאית על אודות משבר הצלילות בקישון תמוה תרבותית ישראלית מוכרת שבמוקדה כמיהה נוסטלגית לימי תום (צבאיים) טהורים. סוגיה זאת רווחת במיוחד בהקשר של תיאור הלוחמים הצעירים כנערים ואף כילדים (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2007).

המסגור מדעי: הדרך שלא נבחרה
 בסעיפים הקודמים כחנו את המסגרות ששימשו את התקשורת בסיקור משבר הצלילות בקישון, אולם יש לזכור כי כל פעולה של מסגור טומנת בחובה גם את כל המסגורים שבהם לא נעשה שימוש. לאמור, כאשר העורכים והכותבים בוחרים מסגרת דיווח מסוימת, הם מוותרים למעשה על מסגרת דיווח אחרת. לפיכך תת-פריך זה מתמקד באחת מן המסגרות האפשריות המשמעותיות ביותר שלורח נדחקה מן הדין הציבורי. מקריאת הדיווחים העיתונאיים העוסקים במשבר אפשר כמעט לשכוח כי לאחר שנתיים וחצי של חקירות ודיונים מרבית חברי ועדת החקירה קבעו כי "ניתוח הנתונים הראשי לא הראה לפי המסקנות הסטטיסטיות הבדל בתחלואה בסרטן בין חיילי השייטת החשופים לבין חיילי השייטת הלא-חשופים" (שמגר, וילצ'ק ורנרט, 2003, עמ' 144). בהמשך שטחו פרופ' וילצ'ק ור"ר רנרט את ההסבר המדעי המורכב שהוביל למסקנותיהם:

מבחינה מדעית לא הוכח שזיהום הקישון גרם לתחלואה עודפת בסרטן בעלת מובהקות סטטיסטית, זאת בין היתר בשל מיעוט יחסי של מספר מקרי הסרטן שאובחנו (ועל כך יש להודות). עם זאת, ומאחר וידוע על זיהום ניכר של מי הקישון בחומרים בעלי פוטנציאל מסרטן (הגם שאין בסיפור המדעי מחקרים או ניסיונות שנעשו בבעלי חיים או בני אדם ששוו במים מזהמים כדוגמת הקישון המוכיחים קשר בין הזיהום ומחלת הסרטן), ומאחר ובקבוצת החשופים מאוחר, לאחר שנת 1975 נמצא עודף אפשרי בתחלואה אנתנו ממליצים להכיר בצוללים הכבדים (כפי שהוגדרו על ידי הוועדה) שנחשפו לאחר 1975 בדין. כמו כן אנתנו ממליצים להכיר בחיילים שנחשפו במשך כל שנות הפעילות בקישון, ברמה נמוכה יותר, לפני משורת הדין משום שלא ניתן לשלול בהסתברות נמוכה קשר בין חשיפתם ומחלתם (שם, עמ' 152).

סיוובה של התקשורת לבחור במסגור המדעי בא לידי ביטוי מובהק מיד לאחר פרסום תוצאות ועדת החקירה. "הוועדה סיימה, הקרב רק מתחיל" הייתה לשון הכותרת שבחרו עורכי "ידיעות אחרונות" לידיעה שדיווחה על הגשת הודעה (22.4.2003). משפט זה כמו מבקש לבטל את המסקנות של רוב חברי הוועדה, בעיקר לנוכח העובדה שאין מדובר בציטוט של אחד מן המעורבים בפרשה אלא בקביעה של העיתון. כותרת המשנה חיזקה את הטענה כי למרות קביעת רוב חברי הוועדה, הקשר בין הצלילות לתחלואה ברור ומובהק, בדווחה כי "עכשיו יצטרפו הרמטכ"ל ומשרד הביטחון להחליט כיצד לנהוג במאות קורבנות הקישון". גם הכותרת של "הארץ" גימדה את חלקם של המדענים בוועדה: "השופט שמגר בדעת מיעוט: 'יש קשר סיבתי משפטי והגיוני בין הקישון לסרטן'" (22.4.2003). בנוסף לכך פרסם "הארץ" באותו גיליון גם מאמר פרשנות שכותרתו "בבית המשפט הדין יתחיל מאפס", שהבהיר כי מסקנות ועדת שמגר הן המלצות בלבד, וכי "כל עוד קשר סיבתי הוא הכרעה משפטית ולא רפואית-מדעית [...] יש עדיפות לעמדה המשפטית של שמגר". בהקשר זה הסייפה סל-שיר:

סמכנו על שמגר [...] צדוק [יחזקאל] ואני לא עבדנו ואיננו עובדים במכון ויצמן, אנתנו לא אפידמיולוגים, אנתנו לא מדענים, אנתנו עיתונאים חוקרים. אנתנו הבאנו את הנתונים, את כל מאגרי הנתונים ואספנו אותנו בעמל רב של מה שאנתנו יודעים לעשות, של עבודה עיתונאית [...] זה מה שאני יודעת לעשות. לקחת אחד-אחד את האנשים האלה, לפרק להם את התיק הרפואי ולנסות לראות מה משותף.

ציטוט זה מבהיר את הקושי של כלי התקשורת המדווחים לבחור במסגור המדעי המורכב: מסגור זה מערער מובהק על קו הדיווח שהובילו העיתונאים, והרגשותו הייתה מאתגרת את יקרתם של העיתונאים ושל כלי התקשורת שדיווחו על הפרשה. מעבר לכך עומדות המגבלות של השימוש בשיח המדעי עצמו, המוגבל מטבעו מבחינת הרטוריקה שלו: החתירה לדיקו אמפירי והסקפנות הטבעית בו. וכך הסתמכות על השיח המדעי הייתה חותרת נגד הרצון הכא לידי ביטוי במסגורים הקודמים לראות במשבר הצלילות בקישון סיפור "גדול יותר", מעין תמונת מראה המשקפת משברים חברתיים עמוקים בהרבה. ולבסוף, האסטרטגיה שנקט צה"ל בעת ההתמודדות עם המשבר התדמיתית, ובמיוחד החלטתו של שר הביטחון להכיר במי שצוללו בקישון וחלו בסרטן כנכי צה"ל (חף מסקנות הוועדה), תרמו להצניעת המסגור המדעי.

אל תוך הסיקור ובמהלכו, פעולת המסגור, כפי שמדגישים הראיונות שערכנו, החלה עוד לפני כתיבת הכתבות. תאוריות מסגור מדגישות את העובדה שבני אדם אינם מסוגלים לתפוס את העולם "כפי שהוא", על שלל מורכבותיו, ועל כן הם עושים שימוש תדיר במסגרות פרשניות קיימות כדי לעבד מידע חדש. בהקשר העיתונאי המסגור מקל את קליטתו ואת עיבודו של מידע חדש ומתכתב עם התפיסות הקיימות בקרב קהל צרכני התקשורת (Scheufele & Tewksbury, 2007). בהמשך לכך, דברים שאמר גלעזר מדגישים את הנכוחות המתמשכת של פעולת המסגור, לכל אורכו של תהליך הייצור העיתונאי:

אנחנו מתייחסים היום לצה"ל אחרת מאשר התייחסנו אליו בשנים קודמות [שבהן] עשינו דברים איזמים ונוראים, גם לעצמנו וגם לאחרים. העיתונות, מתוך קדושת צה"ל, שהיה פרה קדושה, התעלמה מזה. התחקיר הזה [פרשת השיטות] באמת השתלב מאוד יפה, והוא היה אחד הראשונים שבו הזורים אומרים "די! אנחנו לא מוכנים לשלם את המחיר עבור המדינה". מבחינה זאת, הוא ישב בדיוק בעיצומו של הניפוץ. זה בא גם בתקופה של "אובע אימהות" הרבה תאונות באותה תקופה ואף אחד דברים שסמלו איזו התייחסות מאוד אחרת לתנאי השירות בצה"ל. התייחסות שלא מקבלת כל דבר כ"כזה ראה וקדש".

לפרשת הצלילות בקישור אין משמעות עומדת בפני עצמה. ארבה, משמעות המשבר והלקחים שאפשר ללמוד ממנו הם שאלות פרשניות, שהמסגור העיתונאי מבקש להשיב עליהן, כפי שזרחה פרק ניתוח המסגורים במאמר; אלא שדבריו של גלעזר מבחינים כי דיווח עיתונאי לעולם אינו עומד לפני עצמו: אי-אפשר להבין את הבחירה לסקר אירוע מסוים עוד לפני שהוא הופך ל"סיפור עיתונאי" מודפס או משודר, כלי לקחת בחשבון אירועים אחרים שהקשר ביניהם ובין האירוע הוא במידה ניכרת שאלה של פרשנות ובחירה.

הצלילות בקישור התרחשו ברובן זמן רב לפני פרסום הכתבה, ובודאי לא היה להן קשר ישיר – כרונולוגי או סיבתי – ליציאה מלבנון. כלומר המסגור העיתונאי של אירוע כסיפור שייש לו משמעות, הקשר ולקחים פוטנציאליים אינו מתרחש לראשונה לאחר שכל העובדות נאספו, וכעת על העיתונאי לקבוע כיצד הן ידווחו. ארובה, המסגור, כלומר הפקת המשמעות, הוא תהליך בלתי פוסק שאינו רק תוצאה של הסיקור אלא גם המניע לו. וכך, לעומת הבניית הערך החדשותי, המתרחשת גם במהלך הדיווח (ולא רק לפניו), המסגור בהקשר רחב יותר אינו מתרחש רק בעת הדיווח, אלא יש לו גם תפקיד מרכזי בעצם ההחלטה המקדמת לסקר את הנושא.

סיכום: סיקור משברים בין חדשותיות למסגור

מאמר זה התמקד בהיבטים התקשורתיים של המשבר שהתפתח סביב פרשת הצלילות בקישור. הנטייה הרווחת בסיקור העיתונאי לתאר את מחלתם של הצוללים בקישור כמטפורה לסוגים אחרים של התרחשויות (קרבות צבאיים) או לתופעות חברתיות נרחבות (שקיעתה של ישראל ה"ישנה") מהדהדת את טענתה הידועה של סנטאג (1980) בדבר הנטייה האנושית הרווחת לייצג חולי פיזי כמטפורה לדבר מה אחר ו"גדול יותר". וכך ניתוח הערכיות החדשותיות של המשבר ושל האופנים שבאמצעותם הוא מוסגר חשף דינמיקה מורכבת: המשמעויות שהוקנו למשבר עוצבו תוך כדי משא ומתן מתמיד בין הגורמים שהיו מעורבים במשבר, ובכללם העיתונאים, הצוללים, הממסד הצבאי, חברי ועדת החקירה ועוד. משמעויות אלו נבעו מתבניות העומק הפרשניות של התרבות הישראלית והתכתבו עמן. במקביל, האופנים שבהם התיקיים הדיון הציבורי, גם את "רוח הזמן" הספציפית של העת שבה התיקיים הדיון הציבורי.

בהקשר המושגי מציע מאמר זה תוכנות אחידות הנוגעות לקשרים המורכבים שבין אומדן ערך חדשותי לבין מסגור. קריאה בממצאים מאתגרת את המוסכמות העיתונאיות-מקצועיות והמחקריות המקובלות ומבקשת לטעון כי שני התהליכים – קביעת ערך חדשותי ומסגור – חופפים זה את זה במקרים רבים, וכי קביעת ערך חדשותי, בדיוק כמו מסגור, היא פעולה של הבניה פרשנית. חוקרים המזוהים קריטריונים של ערכיות חדשותית אינם עושים זאת מתוך מגע עם האירועים עצמם, אלא מתוך ניתוח של סיקור האירועים. כלומר חוקרי תקשורת לרוב אינם "יוצאים אל השטח" כדי לאמוד את מידת החדשותיות של האירועים עצמם, אלא הם בוחנים את התוצרים העיתונאיים הסופיים. בהקשר זה חוקרים אחרים ביקשו לחוות את האירועים מיד ראשונה כדי להבין את האופן שבו נקבע "מזון לא-חדשות" (Fishman, 1997), וגם מחקרים אלו מצביעים על הממד הבנייתי העמוק של קביעת הערך החדשותי. מעבר לכך, כפי שציין סיגל (Sigal, 1986), "חדשות אינן מה שקורה, אלא מה שמישהו אמר שקרה או שיקרה. במרבית המקרים, כתבים אינם חווים את האירועים ממקור ראשון, כך שעליהם להסתמך על דיווחים של אחרים" (עמ' 9). בהקשר זה ממצאי מחקר זה מדגימים שוב ושוב כיצד ערכי חדשותיות מהותניים כביכול – כגון שלליות, קרבה תרבותית, המשכיות וכמובן בהירות – מובנים באופן פרשני באמצעות הסיקור. ערכים אלה אינם "קיימים" באירועים עצמם כי אם בתבניות הסיקור, הממסגרות את האירועים ואבן כן מעצבות את משמעותם.

מעבר לכך מאמר זה חושף את הדיפוזיה הלא לינארית שבין חדשותיות לבין מסגור: בעוד שערכים חדשותיים אינם "מוזחים" באירועים עצמם אלא מובנים

- באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 13-48.
- לימור, י', ומן, ר' (1997), עיתונאות: איסוף מידע, כתיבה ועריכה, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- נוסק, ה' ולימור, י' (2005), צבא ותקשורת במאה ה-21, לקראת דגם חדש של יחסים, בתוך א' לבל (עורך), ביטחון ותקשורת – דינמיקה של יחסים, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 69-100.
- סונטאג, ס' (1980), המחלה כמאפורה, תל אביב: עם עובד.
- פרי, י' (1999), יחסי חברה-צבא בישראל במשבר. מגמות, 39, 375-399.
- שביט, נ' וכתריאל, ת' (2009), "כי הגיע הזמן לדבר": פרויקט הערות של "שוברים שתיקה" כשיח נגדי, עיונים בשפה וחקרה, 2(2), 56-82.
- שמגר, מ', וילצ'יק, מ' ודרנט, ג' (2003), דו"ח ועדת החקירה בעניין נהל הקישור, רפואה ומשפט, 29, 144-153.
- Bell, A. (1998). The discourse structure of news stories. In A. Bell & P. Garrett (Eds.), *Approaches to media discourse*. Oxford: Blackwell, pp. 65-104.
- Benoit, W. L. (1995). *Accounts, excuses and apologies: A theory of image restoration strategies*. Albany: State University of New York Press.
- Coombs, W. T. (1995). Choosing the right words: The development of guidelines for the selection of the "appropriate" crisis response strategies. *Management Communication Quarterly*, 8, 447-476.
- Entman, R. M. (1993). Framing: Towards clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51-58.
- Fearn-Banks, K. (2011). *Crisis communications: A casebook approach*. Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- Fishman, M. (1997). News and nonevents: Making the visible invisible. In D. Berkowitz (Ed.), *Social meanings of news: A text-reader*. Thousand Oaks: Sage, pp. 210-229.
- Gamson, W. A. (1989). News as framing: Comments on Graber. *American Behavioral Scientist*, 33, 157-166.
- Gamson, W. A. & Modigliani, A. (1987). The changing culture of affirmative action. In R. G. Braungart & M. M. Braungart (Eds.), *Research in political sociology*. Greenwich: JAI Press, pp. 137-177.

הערות

1. אנו מבקשים להודות לעמרי אסנהיים, לודוון גלעור, לענת טל-שיר וליובל תמיר, ששוחחו אתנו על אודות סיקור הפרשות והלקו אתנו את הובנותיהם. אנו מבקשים להודות גם לרועי דודוון, למיה טרגרמן-מזור, לאורן ליבוי ולשני המבקרים, שתרמו הערות ואבחנות מחכימות שסייעו לנו בכתיבת המאמר.
2. קואסטן ורולנד (Kooesten & Rowland, 2004), המשיגו את האסטרטגיה הרטורית של בקשת הכפרה (atonement) כסוגת-משנה של הסוגה apology. במסגרת המחקר נבחנה ההתנגלות שהביע הנשיא קלינטון בשנת 1997 בפני ניצולי ניסוי שנערך בחסות הממשלה הפדרלית באלכמה בשנת 1932, ובמסגרתו נמנע טיפול רפואי (קברצת הפלסיבו) מכ-300 חולי סיפיליס. האסטרטגיה שנקט קלינטון הפוכה מואת שנקטו קציני הרפואה במקרה האנתרקס, ודומה שהיא אף מודיקת לכת יותר (מבחינה רטורית, לפחות) מנשילת האחריות הצה"לית בעקבות משבר הצלילות בקישור.
3. ההדגשות שלנו.
4. על אודות הקושי "לשבור שתיקה" נגד השיח הצבאי ההגמוני ראו גם שביט וכתריאל, 2009.

רשימת המקורות

- בן אשר, ס' (2007), "שוברי הדממה": מפגש קונפליקטואלי בין ייצוגי זהות של הורים ללוחמי השיטת שהתאמנו בקישור, בתוך א' אור וס' בן אשר (עורכות), המוכר והור: ייצוגים חברתיים של קבוצות בישראל, שהיה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 287-304.
- בן עטר, א' וכן אשר, ס' (2012), הדרה וכולטות בסיקורן של קבוצות חברתיות במרחב התקשורתי: ניתוח מקרה מאבק לוחמי השיטת והדייגים בפרשת הקישור, הכינוס ה-11 של האגודה הישראלית לחקר שפה וחקרה, רעננה.
- גלטונג, י' ורוגה, מ' (1965/2003), מכנה חדשות החזן: סיקור המשברים בקונגו, קובה וקפויסיץ בארבעה עיתונים זרים, בתוך ר' כספי (עורך), תקשורת המונים – מקראה, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 200-233.
- גלס, מ' (1966/2004), טודר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, תל אביב: רסלינג.
- דרוון, ג' ולבל, א' (2005), פוליטיקה של שכול, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לבל, א' (2005), עימות או תלות הדדית? יחסי ביטחון ותקשורת במלחמה ובשגרה: מסגרת עיונית, בתוך א' לבל (עורך), ביטחון ותקשורת – דינמיקה של יחסים,

- Scheufele, D. A. & Tewksbury, D. (2007). Framing, agenda setting, and priming: The evolution of three media effects models. *Journal of Communication*, 57(1), 9-20.
- Sigal, L. (1986). Sources make the news. In R. Manoff & M. Schudson (Eds.), *Reading the news*. New York: Pantheon, pp. 9-37.
- Spence, A. M. (1974). *Market signaling: Informational transfer in hiring and related screening process*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ware, B. L. & Linkugel, W. A. (1973). They spoke in defense of themselves: On the generic criticism of apologia. *Quarterly Journal of Speech*, 59, 273-283.

- Gitlin, T. (1980). *The whole world is watching: Mass media in the making & unmaking of the news left*. Berkeley: University of California Press.
- Koesten, J. & Rowland, R. C. (2004). The rhetoric of atonement. *Communication Studies*, 55(1), 68-87.
- Hall, S. (1973). The understanding of news photographs. In S. Cohen & J. Young (Eds.), *The manufacture of news: Deviance, social problems and the mass media*. London: Constable, pp. 176-190.
- Harcup, T. & O'Neill, D. (2001). What is news? Galtung and Ruge revisited. *Journalism Studies*, 2, 261-280.
- Lee, B. K. (2005). Crisis, culture, community. *Communication Yearbook*, 29, 275-309.
- Lerbinger, O. (1997). *The crisis manager: Facing risk and responsibility*. Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- Lincoln, Y. S. & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Thousand Oaks: Sage.
- Lindlof, T. R. (2002). *Qualitative communication research methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Livio, O. (2011). The right to represent: Negotiating the meaning of military service in Israel. Doctoral dissertation, University of Pennsylvania.
- Lomsky-Feder, E. & Ben-Ari, E. (2007). Trauma, therapy, and responsibility: Psychology and war in contemporary Israel. In A. Rao, M. Bollig, & M. Bock (Eds.), *The practice of war: Production, reproduction, and communication of armed violence*. New York: Berghahn Books, pp. 111-131.
- Meyers, O. (2005). Israeli journalism during the state's formative era: Between ideological affiliation and professional consciousness. *Journalism History*, 31(2), 88-97.
- Neiger, M., Zandberg, E., & Meyers, O. (2010). Communicating critique: Towards a conceptualization of journalistic criticism. *Communication, Culture and Critique*, 3(3), 377-395.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Rosengren, K. E. (1974). International news: Methods, data and theory. *Journal of Peace Research*, 11, 145-156.
- Scheufele, B. (2006). Frames, schemata, and news reporting. *Communications*, 31, 65-83.